

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/37/20-24>

Təranə Nağıyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
terane.nagiyeva.79@mail.ru

Cümlədə söz sırası sintaktik təkamülün aspektlərindən biri kimi

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dilində cümlədə söz sırası ilə bağlı məsələlər qohum və qohum olmayan dillərlə müqayisə və qarşılaşdırma yolu ilə araşdırılır. Məlum olduğu kimi, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində sintaktik norma olaraq cümlə strukturunda mübtədə əvvəldə, xəbər sonda, ikinci dərəcəli üzvlər – tamamlıq, təyin, zərflik isə ortada – baş üzvlərin arasında gəlir. Bu norma səciyyəli qanunauyğunluğa elmi, rəsmi, publisistik üslublarda ciddi riayət olunur. Canlı danışq dilində və bədii üslubda cümlədə söz sırası pozula bilər. Bədii üslubda söz sırasının pozulması daha çox üslubi effekt, canlı danışq dilinə yaxınlaşma, uyğunlaşma və sadə ünsiyyətə meyil məqsədilə baş verir.

Türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili ilə qohum olmayan Hind-Avropa dillərində isə cümlədə əvvəldə mübtədə, sonra isə xəbər gəlir, baş üzvlərdən – mübtədə və xəbərdən sonra isə cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri – tamamlıq, təyin, zərflik gəlir.

Məqalədə sintaktik təkamül prosesi ilə norma arasında üzvi əlaqənin formalaşması prosesində cümlə strukturunda söz sırası amilinin rolu tədqiq olunur, vurğulanır ki, dialektik bir hadisə olan təkamüldə normanın formalaşması prosesini cümlədə söz sırasını nəzərə almadan hərtərəfli öyrənmək düzgün olmaz.

***Açar sözlər:** söz sırası, cümlədə inversiya, sintaktik norma, sintaktik struktur, dil sistemi*

Tarana Naghiyeva
Azerbaijan State Pedagogical University
Ph.D. in Philology
terane.nagiyeva.79@mail.ru

Syntactic evolution of word order in a sentence as one of its aspects

Abstract

In the article, issues related to the order of words in sentences in the Azerbaijani language are investigated by comparing and contrasting with related and non-related languages. As it is known, as a syntactic norm in Turkic languages, including the Azerbaijani language, in the sentence structure, subject is found in the beginning, predicate is used at the end, secondary parts -object, attribute, adverbial modifier-are in the middle-between the main parts. The characteristic regularity of this norm is strictly observed in scientific, official business, publicistic styles. Word order may be broken in a sentence in lively spoken language and artistic style. Disruption of word order in artistic style is more for stylistic effect, approach to lively spoken language, adaptation and tendency to simple communication.

In the Turkic languages, as well as, in the Indo-European languages which are not related to the Azerbaijani languages, the sentence begins with subject, followed by the predicate, and after the main members-subject and predicate, the second parts of the sentence - object, attribute, adverbial modifier are used.

In the article, the role of the word order factor in the structure of the sentence in the process of the formation of the organic connection between the process of syntactic evolution and the norm is studied, it is emphasized that it would not be correct to study thoroughly the process of the

formation of the norm in evolution, which is a dialectical phenomenon, without taking into account the word order in the sentence.

Keywords: *word order, inversion a sentence, syntactic norms, syntactic structures, language system*

Giriş

Müxtəlif sistemli dilləri bir-birindən struktur baxımdan fərqləndirən ən mühüm cəhətlərdən biri də cümlədə söz sırasıdır. Bu xüsusiyyət özünü daha çox Hind-Avropa və türk dillərinin sintaktik strukturunda büruzə verir. Cümlədə söz sırasının qohum və qohum olmayan dillərdə öyrənilməsinin həm nəzəri, həm də praktik baxımdan əhəmiyyəti böyükdür. Konkret faktları təhlil etməzdən əvvəl sintaktik sıralanmanın bəzi ümumi məsələlərini nəzərdən keçirək.

“İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”ndə cümlədə söz sırası – “sintaktik, üslubi və mənaca əhəmiyyətinə görə cümlə üzvlərinin qarşılıqlı şəkildə yerləşdirilməsi, sıralanması” kimi izah olunur, sintaktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, cümlə üzvlərinin yerindən asılı olaraq onun sintaktik funksiyası dəyişir: “Yaxşı tələbə yaxşı oxuyur” cümləsində eyni “yaxşı” sözü ismin əvvəlində təyin, feilin əvvəlində zərflik vəzifəsində çıxış edir (Adilov, Verdiyeva, Ağayeva, 2020). Adı çəkilən sorğu lüğətində göstərilir ki, Azərbaycan dilində müxtəsər cümlələrdə əvvəl mübtədə, sonra xəbər gəlir. Geniş cümlədə xəbər sonda, mübtədə cümlənin ya əvvəlində, ya ortasında gəlir. Tamamlıqlar mübtədadan sonra, xəbərdən əvvəl, təyinlər təyinləndən əvvəl, zərflilər xəbərin əvvəlində işlənir. Əlbəttə, bu deyilənlər ədəbi dil norması çərçivəsində baş verir. Bədii üslubda cümlədə söz sırası gözlənilməyə bilər. Bədii əsərlərdə üslubi effekt məqsədilə cümlədə söz sırası bəzən pozulur və şifahi dil xüsusiyyətlərinə xas sərbəstlik özünü büruzə verir. Türk dillərinin sintaktik strukturundan fərqli olaraq Hind-Avropa və slavyan dillərində söz sırasında ciddi sabitlik yoxdur. Həmin dillərdə mübtədə və xəbər cümlənin əvvəlində gəlir və cümlənin digər ikinci dərəcəli üzvləri baş üzvlərdən sonra yerləşmiş olur.

Tədqiqat

Azərbaycan dilində işlənən cümlələrin daxilində sözlər-cümlə üzvləri qanuna uyğun şəkildə sıralanır. Bu və ya başqa bir cümlə üzvləri kimi işlənən sözlər sıralanarkən mənə bütövlüyünü mühafizə edir. Dilimizin tarixi inkişafını göstərən abidələrin dilindən aydın olur ki, sözlərin sıralanmasında hər zaman mənə vəhdəti nəzərə alınmışdır.

Belə bir şəraiti qeyd etmək lazımdır ki, cümlə üzvlərinin tərtibində məntiqi əlaqənin vəziyyətini yalnız nəsr dilində müşahidə etmək mümkün olduğu halda, şeir dilində onun vəziyyətini və inkişafını izləmək mümkün deyildir; çünki şeirdə vəznin və qafiyənin tələbləri və şərtlərini gözləməklə əlaqədar olaraq bu təbii sıralama pozulur və bədii söz ustalığının sərbəst hərəkət etmələrinə imkan verir.

Nəsr dilindən fərqli olaraq şeir dilində yalnız mübtədə və xəbərin sıra yeri ilə bərabər, ikinci dərəcəli üzvlər də yerini dəyişir, hətta mürəkkəb sözlər belə öz daxilinə başqa üzvləri qəbul edir. Məhz buna görə də cümlə üzvlərinin tarixi inkişafının tədqiqində hər zaman şeir dilinə əsaslanmaq məqsədəuyğun deyildir. Məsələn, XI əsr Nəsimi dilində: “Münkirin əgri gözləri yüzünə baqmasun onun” cümləsində üçüncü növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunan tamamlıq (onun yüzünə) tərkib hissələrinə parçalanmış və xəbəri (baqmasun) öz içərisinə almışdır. Burada birləşmənin tərəfləri də yerlərini əvəz etmişlər. Lakin buna baxmayaraq, bəzən cümlə üzvlərinin sıralanmasında normal bir vəziyyətin olduğunu da müşahidə edirik.

Məsələn, “Ey cənnətin xəndan kuli, acı fərəqin xarmış” cümləsində əvvəlcə xitab, sonra təyin (acı), mübtədə (fərəqin), sonra isə xəbər (xarmış) işlənmişdir.

“Dilçilik ensiklopediyası”nda düzgün və əks söz sırası fərqləndirilir. Qeyd olunur ki, Azərbaycan dilində düzgün söz sırası mübtədadan xəbərdən əvvəl gəlməsidir. Əks söz sırası isə xəbərin birinci yerdə gəlməsidir. Cümlədə tamamlıq və ya başqa üzvlər xəbərdən qabağa keçərsə, buna inversiv söz sırası deyilir. Azərbaycan dilində sabit söz sırası dedikdə isə xəbərin cümlənin sonunda gəlməsi nəzərdə tutulur. Bu məsələlərlə bağlı istifadə olunan terminlərdən biri də “ardıcılıq” terminidir. Ardıcılıq dedikdə, bir qayda olaraq, təyin edən təyin olunan sözdən əvvəl gəlməsi hesab olunur. Bu xüsusiyyət bütün dünya dilləri üçün səciyyəvidir (Musayev, 2008).

Cümlənin əsas qütblərini təşkil edən mübtədə və xəbər yeri, demək olar ki, tarix boyu sabit olmuşdur. Nəqli cümlələrdə xəbər bir qayda olaraq cümlənin axırında, mübtədə isə nisbətən oynaq olduğundan ya cümlənin əvvəlində, ya da ortasında gəlmişdir: “Uruz babasının sözünü simadı, qayıdıb geri döndü. Oğul ata sözünü iki eləməzdi, iki eləsə də oğlanı qəbul eləməzlərdi” (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004).

Ə.Cavadov dil vahidlərinin sıralanması sistemi məsələsindən bəhs edərək yazır: “Dil sistemi dedikdə vahidlərin (ünsürlərin) müəyyən sırasını, ardıcılığını nəzərdə tuturuq. Dil vahidlərinin sıralanması sistemi dilin istər böyük, istərsə də kiçik ünsürləri arasındakı əlaqəni nəzərdə tutur. Sıralanma dilin bütün sistemlərində, bir növ ahəng yaradır, beləliklə, dildə vahid sıra sistemi meydana çıxır. Vahid sıra sistemi isə müəyyən qanunlar əsasında cərəyan edir” (Cavadov, 2013).

Ə.Cavadov göstərir ki, dildəki sıra sistemini açıb göstərmək üçün həm morfoloji, həm də sintaktik vahidlərin sıralanması qarşılıqlı şəkildə öyrənilməlidir. Morfoloji, xüsusilə sintaktik vahidlərin sıralanma qanunlarını müəyyənləşdirmək üçün inversiyaya məruz qalmayan formalara müraciət etmək lazımdır. Tədqiqatçıya görə, dil vahidlərinin sıralanması qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaq üçün inversiyaya məruz qala bilməyən vahidlər bir-biri ilə tutuşdurulmalı, alınan nəticə ümumi qanun olaraq norma kimi qəbul edilməlidir. İnversiya oluna bilməyən vahidlərə ona görə müraciət etmək lazımdır ki, bunlar dilin potensial imkanlarını əks etdirir, dilin daxili imkanları əsasında yaranır (Cavadov, 2013; Xəlilov, 1968).

Ə.Cavadov cümlədə sözlərin sırasının formal əlamətlərindən bəhs edərək qeyd edir ki, dildə (cümlədə) sözlərin sıralanması semantik prinsipə görədir. Semantik sıralanma, bəzən, formal göstəricilərlə təsbit olunur. Cümlədə ismə aid semantik xətt ismin halları, feilə aid semantik xətt isə feil formaları, birinci növbədə zaman göstəriciləri üzrə hərəkət edir. Sıralanmaya xidmət edən aktivlik – passivlik, müəyyənlik – qeyri-müəyyənlik, dinamiklik – statiklik və s. ismin hallarının mənasına görə sıralanır. Zaman, səbəb, nəticə, şərt kimi kateqoriyalar feil formaları üzrə sıralanır (Müasir Azərbaycan dili, 1981; Serebrennikov, 1972).

Cümlədə söz sırasının pozulması həm də üsulla əlaqəli məsələdir. Məsələ orasındadır ki, elmi üslubla bədii üslub eyni sintaktik qanunauyğunluqlarla, sintaktik normalarla tənzimlənmişdir. Elmi, rəsmi, publisistik üslubda ədəbi dil normalarına ciddi əməl olunur, cümlədə söz sırası gözlənilir. Bədii üslubda isə cümlədə söz sırası sərbəst səciyyə daşıyır. Xəbər cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda, mübtədə sonda işlənə bilər.

Aşağıda bədii ədəbiyyatdan götürülmüş və bədii üslubu səciyyələndirən nümunələrə diqqət yetirək: *-Qəmər xanım bağçaya gəldi, bütün otlar, ağaclar, güllər onun gözəlliyinə heyran qaldı.* (El çələngi, 1983).

Bu nümunədə sadə genişləndirilmiş cümlədə söz sırasına norma səviyyəsində əməl olunur. Cümləni iki sadə cümləyə ayırmaq olar: *Qəmər xanım (mübtədə) bağçaya (yer zərfliyi) gəldi (xəbər)/ Bütün (təyin) otlar(mübtədə), ağaclar(mübtədə), güllər (mübtədə)onun gözəlliyinə (tamamlıq) vuruldu(xəbər).* Bu nümunədə *otlar, ağaclar, güllər* həmcins mübtədəlardır və bütövlükdə Azərbaycan dilində söz sırası gözlənilmişdir.

-Gedirsiniz (xəbər), gediniz (xəbər), amma mollaının xeyir-duasını yadınızdən çıxartmayasız (xəbər), ey millətimizin seçilmişləri! Gediniz (xəbər), Allah sizə yaxşı yol versin (xəbər). Gediniz (xəbər), amma bunu hər dəqiqə yadınızda saxlayın (xəbər) ki, sizin boynunuzda ağır təkliflər var (xəbər) ki, onları əmələ gətirməyi millətimiz sizdən tələb edəcək (xəbər) (Məmmədquluzadə, 1984). Bu nümunədə Azərbaycan dilinin normaları üslub xatirinə pozulmuş, xəbər cümlənin əvvəlinə keçmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu nümunədə xəbər iki mövqedə - həm cümlənin əvvəlində, həm də sonunda işlənmişdir.

-İndi çox heyfsilənirəm ki, ərəbcə savadım yoxdur (Məmmədquluzadə, 1984).

-Get bala, get nağıl deməyinə, sənə əlindən nağıl deməkdən savayı özgə bir iş gəlməz. Get, дума məsələsi sənə xörəyin deyil (Məmmədquluzadə, 1984).

Azərbaycan dilində bəzən zaman zərfliyi cümlənin əvvəlində gəlir. Müşahidələr göstərir ki, bu hal bir çox dünya dillərində də özünü büruzə verir:

-Miladiyyə tarixinin min səkkiz yüz doxsan dördüncü ilində avqust ayının əvvəllərində (zaman zərfliyi) Danabaş kəndində (mübtədə) bir qərribə əhvalat olubdu (xəbər). Əhvalat (mübtədə) budu

(xəbər) ki, Məhəmməd həsən əminin eşşəyi (mübtəda) oğurlanıb (xəbər) (Məmmədquluzadə, Haqverdiyev, 1982).

- Xudayar bəy sevincək tez bazar məscidinin yanına yetişib, yeni bazar çayına, dəstəmaz alıb girdi məscidə və namaz qılıb, üz qoydu bazara (Məmmədquluzadə, Haqverdiyev, 1982).

-Naçalnik, iki pristav, mal həkimi, xanımlardan ikisi və kazak əfsəri girdilər həyəətə və üz qoydular tövləyə tərəf (Məmmədquluzadə, Haqverdiyev, 1982).

Azərbaycan dilində cümlədə söz sırası digər türk dilləri, xüsusilə oğuz qrupu türk dilləri ilə üst-üstə düşür. Oğuz qrupu türk dillərindən hesab olunan qaqauz dilində söz sırası bir qədər fərqli şəkildə formalaşmışdır. Qaqauz dilinin Azərbaycan dilindən fərqli xüsusiyyətlərindən bəhs edən Afad Qurbanov yazır: “Qaqauz dilinin tarixi olduqca mürəkkəbdir. Xalqın başına gələn hadisələr dilə də öz təsirini göstərmişdir. Qaqauz dili yadlar əhatəsində müxtəlif tərəfdən təsirlərə məruz qalmışdır. Bu dilə bir tərəfdən slavyan dilləri – bolqar, rus, Ukrayna, digər tərəfdən isə roman dilləri – rumın və moldav dilləri güclü təsir göstərərək onu daha çox leksik və qrammatik dəyişikliklərə uğratmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq qaqauz dili öz oğuz-qırçaq bünövrəsini mühafizə edib saxlaya bilmişdir (Qurbanov, 2004).

N.A.Baskakov qaqauz dilinin leksikasına və sintaksisinə yunan, roman və slavyan dillərinin, xüsusilə bolqar və rus dillərinin böyük təsir etdiyini göstərmişdir. O, qaqauz dilində söz sırasına rus dilinin təsirindən bəhs edərkən qeyd edir ki, qaqauz və rus dillərində cümlədə söz sırası, demək olar ki, eynidir:

“Йэмиш эшэк боодай ичмиш суйу йыкылмыш, патламыш өлмүш (сьел ишак пшеницу, выпил воду, повалился, лопнул и издох). - верди она йиме (дали ему поесть). - койду софрасына (накрыли на стол)” (Baskakov, 1964).

Nümunələrdən görüldüyü kimi, qaqauz və rus dillərində cümlədə söz sırası eynidir. Digər türk dillərindən fərqli olaraq xəbər cümlənin əvvəlində gəlir. Daha əyani olması üçün cümlədə xəbərləri kursivdə verək və cümlələri həm də Azərbaycan dilinə tərcümə edək:

- *йэмиш эшэк боодай ичмиш суйу йыкылмыш, патламыш өлмүш* (сьел ишак пшеницу, выпил воду, повалился, лопнул и издох) – yemiş eşşək buğdanı, içmiş suyu, yıxılmış, partlamış, ölmüş; - *верди она йиме (дали ему поесть)* – verdi ona yemək; - *койду софрасына (накрыли на стол)* – qoydu süfrəsinə.

Qaqauz dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində qrammatik norma çərçivəsində söz sırası, demək olar ki, öz sabitliyini qoruyub saxlayır. Aşağıdakı nümunələrdə Azərbaycan dilində olan nümunələr rus və ingilis dillərinə tərcümələri ilə verilmişdir:

Мән дүшүнүрәм ки, бу ил уғурларым çox olacaq.

Считаю, что в этом году у меня будет много успехов.

I believe that this year I will have a lot of success.

Sabah mən həmkarlarımla görüşməliyəm.

Я должен завтра встретиться с коллегами.

I have to meet my colleagues tomorrow.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində zaman zərflikləri cümlənin əvvəlində də işləyə bilər. Əslində, rus və ingilis dillərində də zaman zərflikləri cümlənin əvvəlində keçə bilər. Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilində də tərcümə ədəbiyyatında tərcümə olunan dillərin (rus, ingilis və s.) təsiri ilə söz sırasının pozulması hallar müşahidə olunur.

Nəticə

Hər hansı dilin sintaktik quruluşunda aparıcı fərqləndirici xüsusiyyətlərdən biri də cümlədə sözlərin söz sırasıdır. Söz sırası, bir qayda olaraq, dil ailələri üçün eynilik təşkil edə bilər. Məsələn, Hind-Avropa dilləri və türk dilləri üçün cümlədə söz sırası müəyyən qanunauyğunluq və sabitləşmiş sintaktik normalar çərçivəsində ola bilər. Yad dillərin əhatəsində yaşayan xalqların sintaktik quruluşunda söz sırası güclü təsirlərə məruz qala bilər. Bu xüsusiyyət oğuz qrupu türk dillərindən olan qaqauz dilində öz əksini tapmışdır. Türk dillərində, bir qayda olaraq, mübtəda cümlənin əvvəlində, xəbər isə sonda gəlir. İkinci dərəcəli üzvlər – tamamlıq, təyin, zərflik bu iki baş üzvün arasında sıralanmış olur. Yuxarıda qeyd olunan kimi, şifahi danışmada, folklor nümunələrində, bədii

üslubda söz sırasının sintaktik normadan kənarçıxma halları ola bilər. Bu xüsusiyyət üslubi inversiya kimi səciyyələndirilir. Sintaktik təkamül məsələlərinin tədqiqi prosesində cümlədə söz sırası amilinin nəzərə alınması və təhlili olduqca əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Adilov, M., Verdiyeva, Z., Ağayeva, F. (2020). *İzahlı dilçilik terminləri lüğəti*. Elm və təhsil.
2. Cavadov, Ə. (1977). *Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sıralanması*. Elm.
3. Cavadov, Ə. (2013). Dil vahidlərinin sıralanması sistemi. *Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı*. III cild, 269-284.
4. Cəfərov, S. (1959). Cümlədə sözlərin sırası. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis).
5. Dilçilik ensiklopediyası. (2008). II cild. Prof. F.Veysəllinin redaktəsi ilə. Mütərcim.
6. *El çaləngi*. (1983). Gənclik.
7. Xəlilov, R. (1968). Sadə cümlədə söz sırası. *Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqlər*. 12-16.
8. *Kitabi-Dədə Qorqud*. (2004). Öndər nəşriyyatı.
9. Qurbanov, A. (2004). *Ümumi dilçilik*. I c., 2 cildə, Nurlan.
10. Məmmədquluzadə, C., Haqverdiyev, Ə. (1982). *Seçilmiş əsərləri*. Gənclik.
11. Məmmədquluzadə, C. (1984). *Əsərləri*. 6 cildə, III c. Azərənəşr.
12. Musayev, O. (1962). *İngilis və Azərbaycan dillərində söz sırası*. Maarif.
13. *Müasir Azərbaycan dili*. (1981). III cild. Elm.
14. Баскаков, Н.А. (1963). *Введение в изучение тюркских языков*. Высшая школа.
15. Покровская, Л.А. (1964). *Грамматика гагаузского языка*. Высшая школа.
16. Серебренников, Б.А. (1972). О лингвистических универсалиях. *Вопросы Языкознания*, № 2.

Daxil oldu: 29.07.2024

Baxışa göndərildi: 05.08.2024

Təsdiq edildi: 11.09.2024

Çap olundu: 30.09.2024